

Дмитро Борилюк

МІСТО СТАРОКОСТЯНТИНІВ В ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ КН. ОСТРОЗЬКИХ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Стаття присвячена дослідженню заснування м. Старокостянтинів як одного з осередків оборонної системи кн. Острозьких на теренах Південно-Східної Волині. Подано історію заснування самого міста та будівництва замку при ньому князем В.-К. Острозьким. Проаналізовано обороноздатність самого міста: описано замковий та міський арсенал; окреслено повинності, які мало виконувати населення на користь замку.

Ключові слова: замок, м. Старокостянтинів, В.-К. Острозький, порохове, цейхгауз.

Статья посвящена исследованию основания г. Староконстантинова как одного из центров оборонной системы кн. Острожских на территории Юго-Восточной Волыни. Подана история основания самого города и строительства замка при нем князем В.-К. Острожским. Проанализирована обороноспособность самого города: описан замковый и городской арсенал; очерчены повинности, которые должно было выполнять население в интересах замка.

Ключевые слова: замок, г. Староконстантинов, В.-К. Острожский, пороховое, цейхгауз.

The article is devoted to research of foundation of city of Starokonstantynow as one of centre of the defensive system of princes Ostrogskich on the walks of life of South-East Volhynia. In it history of foundation of city and building of castle by a prince V. K. Ostrogskiy is given. The defensive capacity of Starokonstantynow is separately analyzed: a castle and city arsenal is described; the obligations of population in favour of castle.

Key words: the castle, city Starokonstantynow, V. K. Ostrogskiy, the gun powder obligation, arsenal.

Князі Острозькі та їхні спадкоємці Заславські відіграли важливу роль у розбудові Волині, а, особливо, її південно-східної частини. Це пояснюється тим, що практично вся, за незначними винятками, окреслена частина Волині була територією великих латифундій, земельних володінь, які в силу королівських надань, військової вислуги, купів-

лі перебували у власності кн. Острозьких, тобто, концентрувалися в межах одного роду. Відповідно до цього, з метою максимальної реалізації власних економічних інтересів, Острозькі були зацікавлені у розвитку, розбудові та загосподаренню даного регіону: будівництві міст та містечок, збільшенні чисельності населення тощо.

Проте, специфіка Південно-Східної Волині полягала в тому, що дані землі знаходились на кордоні магнатської колонізації й, відповідно, перебували в зоні постійного контакту зі Степом. Це проявлялося у постійних вторгненнях та військових протистояннях між місцевим населенням та татарами. Татарські напади вносили серйозні обмеження магнатським економічним намірам: чисельність населення часто змінювалася – гинули, потрапляли в полон, розбігалися. Крім того, постійні напади призводили не лише до людських втрат, а й до спаду загосподарення краю. Відповідно до цього, магнати (в першу чергу Острозькі), з метою захисту власних володінь від руйнації та спустошень, збереження та збільшення чисельності населення, створюють систему укріплених оборонних об'єктів, які мали стати на заваді татарським нападам. В першу чергу, це проявлялося в укріпленні вже існуючих та будівництві нових міст як важливих оборонних осередків у краї.

Мета даної статті полягає в аналізі обороноздатності м. Костянтинова як одного з головних центрів оборонної системи регіону. В ній, на основі інвентарних відомостей, подано огляд замкового комплексу, описано міські та замкові укріплення, арсенал, проаналізовано повинності місцевого населення.

Серед використаних джерел, які лягли в основу написання статті, необхідно виділити інвентарні описи приватних маєтків, а саме, м. Костянтинова та Костянтинівської волості. Особливо інформативним в даному плані є інвентар 1615 року, в якому подано опис володінь кн. Я. Острозького у Південно-Східній Волині [8]. У даному документі міститься опис Костянтинівської волості (а також Шульжинецької, Красилівської, Базалійської) в цілому, а також досить детально описано саме місто та замок, села та фільварки, перераховано населення та його повинності.

Серед праць з даної проблематики необхідно відзначити про доволі ґрунтовні та інформативні нариси В. Переговського [9; 10]. У них повідомляється про заснування самого м. Костянтинова князем В.-К. Острозьким. Вчений використав інвентарні описи міста та волості XVII-XVIII ст. (деякі з них на сьогодні, на жаль, втрачені й тому праця В. Переговського доповнює інформацію про Костянтинів новими даними та фактами), в яких проаналізовано матеріали про

замкові укріплення, господарські будівлі, повинності міщан тощо. Доволі інформативною є стаття відомого дослідника історії Волині XVI-XVIII ст. О. Барановича [3], в якій хоча основна увага й звертається на процес заснування м. Костянтинова, все ж подано деякі відомості і про оборонні укріплення, замок, зокрема про обов'язки та повинності міського населення. Грунтовна та вичерпна характеристика описово-статистичних джерел з історії Старокостянтинова XVI – першої половини XVII ст. подана в статті В. Атаманенка [2], де розкрито інформаційний потенціал поборових реєстрів та інвентарів самого міста із зазначенням про категорії міського населення, ремісничі спеціальності; міститься опис замкового арсеналу та ін. Серед інших праць, в яких подано інформацію про укріплення Старокостянтинова, про замок, його просторову локацію, господарське забезпечення, необхідно назвати дослідження О. Лесика [6], О. Мальченка [7], П. Ричкова, В. Луца [13] І. Рибачок [11; 12] та інших.

Маєткове просування князів Острозьких на територію Південно-Східної Волині почалося на рубежі XV-XVI ст., що, окрім відповідних документів та актів, відобразили й наступні за часом описово-статистичні джерела – ревізії та інвентарі. Для прикладу, ревізія 1545 р. фіксує перебування у власності Острозьких замків та сіл колишньої Кузьминської волості, які значною мірою, згодом відійшли до складу волості Костянтинівської [2, с. 86].

Утверджуючись на даних територіях, Острозькі були зацікавлені в будівництві міцних замків та міських укріплень з метою захисту володінь від зовнішньої загрози, оскільки регіон зазнавав частих татарських нападів. При спорудженні нових фортифікаційних споруд використовувався як накопичений вже досвід, так і нові конструктивні форми та принципи вдосконалення оборони міст [4, с. 81]. Тому, зміцнення обороноздатності вже існуючих та розбудова нових міст відбувалися на засадах взаємодії та співіснування в рамках життєво зумовленої пари «замок – місто» [13, с. 49].

Об'єднання оборонних можливостей замку та міста в єдину систему давало змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилувати обороноздатність кожного з них. Тобто, замок не міг існувати без міста, як і місто важко було уявити без укріпленого замку – переконливого символу князівської чи королівської адміністрації. Об'єднуючись в одне ціле й утворюючи живий міський організм, вони були приречені на співіснування відповідно до вимог і потреб тогочасного суспільства.

Географія розташування замкових споруд у приватновласницьких володіннях практично повністю відповідала розташуванню населе-

них пунктів зі статусом міст і містечок. Звичайно, за своїм стратегічним значенням і за масштабом споруд замкові укріплення суттєво відрізнялися, утворюючи кілька ієрархічних груп. Лише декілька замків, якими володіли Острозькі (в Острозі, Дубно, а згодом і в Костянтинові), могли виконувати роль сталих князівських резиденцій і з цією метою задумувались та були побудовані міцно й надовго – як правило, з каменю і цегли. Інші, теж досить потужні й добре захищені замки були призначені для тимчасового перебування власника, а решту часу були в розпорядженні намісників та гарнізону (Полонне, Красилів, Острополю та ін.). Ще більше було таких замків, які мали суто локальне значення, споруджувалися у вигляді найпростіших дерев'яно-земляних укріплень і не відзначалися особливою надійністю й довговічністю [13, с. 49-50].

Велика роль в укріпленні прикордонних територій Волині, їхньому захисті від зовнішніх ворогів належить для кн. Костянтина Івановича Острозького. Саме він, ще на початку XVI ст. здійснив укріплення та посилення оборонздатності міст та містечок у своїх володіннях у Південно-Східній Волині, що мало стати на перешкоді татарським нападам. Зокрема, в 1498 р. князь отримує дозволи на побудову замку в Дубні, 1507 – в Чуднові, 1510 – в Полонному, 1517 – в Красилові, 1522 – в Сатіїві [7, с. 78].

Завершення формування оборонної системи, яка остаточно не змогла зупинити татарської загрози, але суттєво її зменшила, на території Південно-Східної Волині, пов'язане з діяльністю князя В.-К. Острозького. Саме завдяки йому було засновано і розбудовано головний оборонний пункт краю – Костянтинів. Місто було назване за іменем свого засновника Костянтиновом, проте, згодом стало називатися Старим Костянтиновом або Старокостянтиновом на відміну від Нового Костянтинова, містечка на Поділлі (з 1632 р. місто називається вже Старим Костянтиновом) [9, с. 62].

Князь звернув увагу на с. Колищенці, що лежали в трикутнику між Случем та Ікопотною, та представляли собою захищений пункт на лінії південного Случа. З утворенням міста тут виконувалось важливе стратегічно-оборонне завдання – утворювалась лінія укріплень в долині південного Случа, що розташовувались на відстані 21-32 км. [11, с. 138]. Таким чином, купівля с. Колищенців і заснування Костянтинова було не простим збільшенням володінь у регіоні, а початком їх розбудови, оскільки попередні волосні центри – Кузьмин та Красилів – не задовольняли потреб як військових, так і господарських [2, с. 86].

Заснуванню міста передував той факт, що 10 січня 1561 р. В.-К.

Острозький викупив с. Колищенці в зем'янина В. Лабунського й 26 березня 1561 р. отримав локаційний привілей короля Сигізмунда Августа на заснування міста на ґрунтах с. Колищенець. Того ж року князь «почав замок кам'яний і місто садити (закладати)» [9, с. 66].

Цікавим є той факт, що через 5 років після заснування міста, той же Сигізмунд Август видав жалувану грамоту Я. Ходкевичу на маєтності В. Лабунського, які купив В.-К. Острозький, в тому числі й на Колищенці. Відповідно до дослідження В. Переговського, цю справу князь Острозький залагодив, сплативши гроші за ці маєтності Я. Ходкевичу, а Ходкевич в свою чергу, поступився Острозькому правами на ці маєтки й передав для нього жалувану королівську грамоту [9, с. 70].

За порівняно короткий термін місто стало швидко забудовуватися і заселятися; було збудовано й укріплено замок; місто обведено земляними валами з парканами, біля в'їзду в місто через мости на р. Случ та р. Ікопоть та із західного боку збудовано кам'яні високі ворота у вигляді башт з бійницями для гармат; до міста приїздили на проживання шляхта, євреї та селяни з навколишніх сіл [9, с. 66-67]. Того ж 1561 р. за клопотанням В.-К. Острозького король Сигізмунд Август надав міщанам привілей на користування магдебурзьким правом. Завдяки привілеям та активній діяльності В.-К. Острозького Костянтинів став доволі розвиненим містом-фортецею, з яскраво вираженим торгівельно-ремісничим характером.

Згідно поборового реєстру, у 1570 р., тобто через 9 років після заснування міста, отримані були побори від 188 міських будинків, господарі яких володіли полями, та від 136 «халуп убогих»; крім того, згадуються городники, коморники та інші категорії населення – всього отримано податку з 380 будинків. У 1583 р. побори були отримані від 413 будинків [3, с. 73].

З початку XVII ст. продовжується тенденція збільшення населення Костянтинова. Про це можна довідатися з інвентарних описів, зокрема в 1603 р. у місті нараховано 611 димів [1, с. 31]; у 1629 р. подимне сплачено з 588 будинків. В інвентарі за 1636 р. зазначено про 845 будинків [9, с. 75].

Завдяки активній діяльності В.-К. Острозького Костянтинів став містом-фортецею і мав суцільну лінію міських та замкових укріплень. Проте, особливість замку в Костянтинові полягає в тому, що на відміну від більшості укріплених князівських міст й замків, костянтинівський замок було закладено й побудовано (як і саме місто) за досить короткий проміжок часу – за даними дослідників, за 10 р.: 1561–1571 рр. [13, с. 65].

Саме місто було оточене могутніми, як на ті часи, укріпленнями. Всередині міста знаходилась друга лінія укріплень, розташованих навколо замку. У замку і місті знаходилася артилерія і великі запаси боєприпасів. В.-К. Острозький вимагав, щоб укріплення постійно підтримувалися в стані повної справності, наказував «уважно спостерігати за тим, щоб місто нічого не занедбувало з того, що стосується його якнайкращої готовності», «уважно спостерігати, щоб добре направили вали, мости, зводи, дороги» [3, с. 77-78].

Місце для замку було обрано на мисоподібній території, утвореній злиттям р. Случі та Ікопоті. У плані ця територія була подібна до видовженого трикутника, дві сторони якого омивалися водою, а третя межувала з територією міста. На цьому відрізку замок мав рів з водою та кам'яну стіну, посередині якої була в'їзна брама зі звідним мостом [7, с. 78]. Це був єдиний сухий доступ до замку. Об'ємно-просторова композиція замку складалась з замкової церкви (храму), князівської резиденції, оборонних башт [13, с. 68].

Замкова споруда має вигляд видовженої будівлі, розташованої майже впритул до південної берегової лінії. Східна частина цієї будівлі – це замкова церква: невеликий храм з напівкруглою апсидою [5, с. 42]. Це була придворна церква кн. В.-К. Острозького, в ній він молився, коли перебував в Костянтинові. В 1581 р. князь надав, а в 1594 р. підтвердив право настоятелям Свято-Троїцької церкви на володіння с. Іришки та відбору мірки десятого дня з міських млинів, пізніше ці права були підтвержені наступниками князя [10, с. 167]. Замкова церква була кам'яна, накрита черепицею, водночас виконувала оборонні функції: мала товсті стіни, вузькі стрілчасті вікна. Масивна прибудова з південного боку церкви мала оборонне призначення (мала вигляд башти).

Замкові укріплення хоч і створювали єдину систему оборони з міськими фортифікаціями, але були відокремлені від них ровом з водою. Досить незначний перепад рельєфу зумовив також появу земляних валів вздовж берегової лінії.

Із західного боку замковий корпус закінчується круглою двоюрисною баштою. Зовнішня частина башти – оборонний мур з двома ярусами стрільниць для фронтального та флангового обстрілу. Внутрішня частина башти була включена до житлової зони замку і мала вигляд видовженого прямокутника. Зі сходу житловий корпус прилягав до західного церковного притвору [13, с. 68-69]. Князівський палац був цегляним двоповерховим, прямокутним у плані.

Детальну інформацію про замок у Костянтинові, його господарські

будівлі, штат прислуги, запаси пороху, куль, кількість гармат тощо, можна почерпнути з інвентарних описів міста XVII-XVIII ст. Зокрема, в інвентарі 1615 р. подано ґрунтовний опис замку: згадується про вал, насипаний від міста, замковий мур, рів, башти, в'їзні брами [8, с. 117-118]. В'їзних воріт в самому місті було 3 (брами: Старицька над р. Ікопотю, Меджибізька над р. Случ, Кузьминська) [9, с. 74].

Крім того, в інвентарі подано опис господарських будівель, які розміщувались на території замку. Серед господарських споруд замкового комплексу в інвентарі йдеться про кухню біля кам'яної брами, 2 пивниці, комори для зберігання збіжжя, льохи, в'язницю, конюшню, маштарію. В замку було 63 «сторожень», 72 комори [8, с. 118-121]. Замкова церква була перетворена кн. Я. Острозьким на мурований костел; біля костелу розміщувалась велика мурована вежа від р. Случі.

В документі досить детально описано замковий палац – князівську резиденцію: кімнати в ньому, меблі, льохи, цейхгауз для зброї тощо. Запаси зброї в Костянтинівському замку можна подати у вигляді такої таблиці:

Таблиця 1.

Арсенал Костянтинівського замку станом на 1621 рік [9, с. 71].

Гармати зі сплаву міді з оловом	7
Гаківниці залізні	24
«Кий» зі сплаву міді з оловом	1
«Вовк» залізний	1
Шмиговниць	2
Рушниць	320
Куль до гаківниць (бочечок)	6
Куль залізних до гармат	90
Куль свинцевих до гармат	678
Пороху (бочечок)	53
Свинцю (штук)	3

В інвентарі 1636 р. окремо подано опис міської зброї, яка знаходилась в кам'яній будівлі ратуші:

Таблиця 2.

Запаси міської зброї станом на 1636 рік [9, с. 74].

Малі гармати залізні	2
Гаківниці	63
Кірас поіржавілих	12
Пороху великих бочечок	2
Пороху півбочечок	1
Куль залізних і свинцевих до гаківниць	433

Варто зазначити, що замкову прислугу набирали з числа місце-

вого населення. Як видно з інвентарних описів, у 1610 р. в замку м. Костянтинова перебувало 2 кухарі, слюсар, лісничий, 3 слуг, коваль, гармаш, маляр, канатник, римар, тесля, сідляр і турок, «який недавно вийшов з орди». В замку було 12 будинків для розміщення прислуги [9, с. 71]. В інвентарі 1615 р., при описі приміського села Старики, зазначено про 14 «служок» замкових: серед них зустрічаємо теслю, бондаря, рибака, замкового сторожа [8, с. 135].

Будувало міські та замкові укріплення, а також захищало їх перш за все місцеве населення. Отримуючи привілеї від власників, міщани Костянтинова зобов'язані були будувати й підтримувати міські укріплення. Відповідно до інвентаря 1603 р. кожен міщанин, під загрозою штрафу в розмірі однієї копи грошів, зобов'язаний був забезпечити себе на випадок оборони міста рушницею, порохом (2 фунти) та кулями (1 копа). Крім чиншу, міщани зобов'язувалися утримувати в належному стані міські укріплення та мости, та сплачувати на замок порохове [2, с. 91]. Основна маса міщан під час військових дій обороняла стіни і вали міста В інвентарі 1603 р. записано: «міщани зобов'язані виправляти мости, стіни навколо міста, башти, ворота і про справний стан їх піклуватися». Крім того, згідно інвентаря 1615 р. місто власним коштом повинно мати на утриманні 20 озброєних вершників. Ще одним доказом значущості Костянтинова як оборонного осередку було і те, що вже в 1593 р. в силу королівського універсалу В.-К. Острозький збирає тут шляхетське ополчення [11, с. 141].

Замок укріплював та ремонтував, очевидно, сам власник міста. У 1645 р. власник наказує орендарям міста «подумати про ремонт замку». На ремонт замку та будівель в ньому він обіцяв надати дерево з миропільських лісів; якщо ремонт буде значний і орендарі провести його домашніми засобами не зможуть, власник дозволяв їм взяти гроші з останнього внеску орендної плати [3, с. 78].

Міщанські загони не були єдиною збройною силою в місті. Основним військом під час військових дій були збройні сили власника міста, а міщанські загони – допоміжними. Збройні сили князя склалися перш за все з шляхтичів, що отримали й тримали села на умовах несення військової служби. У 1620 р. князь Я. Острозький дарує своєму слuzі, шляхетному Самуїлу Юровичу, села Киселі й Писарівку з умовою несення військової служби «до замку Константинівського», подібно до інших шляхтичів, які отримали маєтки від князя в районі міста [3, с. 80]. З таких шляхтичів була створена окрема кавалерійська частина, яка несла службу на користь Старокостянтинівського замку.

Князі Острозькі, як власники Костянтинова, мали в своєму розпо-

рядженні ще й татарський загін, який був більш надійніший під час повстання закріпаченого селянства. На початку XVII ст. татари жили в передмісті Костянтинова – Стариках, займали 24 будинки, в кожному по 2-3 сім'ї [3, с. 81]. Згідно інвентаря 1615 р., в с. Стариках нараховано 20 татарських будинків, також тут будувалась мечеть й татари мали власного священика – муллу [8, с. 135]. У 1636 р. в передмісті Костянтинова, Новому місті, було 60 татарських будинків; 25 з них вважалися багатими, 35 – бідними. Татари ніяких панщинних повинностей не несли і чиншу не платили. З них був утворений військовий загін – татарська короґва.

Організоване таким чином як оборонний осередок у Південно-Східній Волині м. Костянтинів витримало ряд випробувань. Місто було розташоване поряд з Чорним шляхом, який проходив трохи південніше, вододілом р. Ікви, Бужка, Случа. У другій половині XVI і першій половині XVII ст. відбулося декілька великих нападів татар на цей край. Зафіксовано напади 1575, 1593, 1595, 1616, 1617, 1618, 1624 рр. [3, с. 81]. Навколишні терени піддавалися спустошенню неодноразово, кілька разів м. Костянтинів було зруйновано татарами, проте замкові укріплення неодноразово рятували життя міщан, татари не могли подолати високі мури, рів, вали замку. Тут також знаходили порятунок і жителі сіл, що встигли дістатися до міста.

Згідно досліджень в 1641 р. Костянтинівський замок було поруйновано – спалено 300 штук дубових колод, хоча причин цієї руйнації автор не уточнює. В 1642 р. внаслідок стихійного лиха був обвалений один з бастіонів замку й спалено ще 500 штук колод [9, с. 75]. В 1648 р. козаки завдали великі спустошення замку, з цього часу він поступово занепадає.

Отже, підводячи підсумок питання заснування м. Костянтинова та його значення в оборонній системі на теренах Південно-Східної Волині, варто зазначити, що виняткову роль в цьому відіграв князівський рід Острозьких, а особливо В.-К. Острозький. Саме завдяки активній діяльності князя, яка була спрямована насамперед на оборону власних земель від зовнішньої загрози, за короткий проміжок часу було збудовано замок й засновано саме місто. Власне, сам замок являв досить потужну фортецю із солідним запасом зброї та набоїв. Для його утримання використовувалась праця самих міщан, а також кошти самих власників та орендаторів. Крім того, жителі Костянтинова були зобов'язані надавати 20 вершників для оборони від ворогів. Решта війська набиралася власниками з числа залежних шляхтичів та за рахунок татарських загонів, які проживали в приміських поселеннях та користувалися рядом пільг.

Саме місто Костянтинів, разом з Полонним, Чудновим, Красиловим знаходилось в одній лінії оборони, закриваючи «вікно» прикордонної території та захищаючи маєтки кн. Острозьких, а також південно-східні кордони Волині [7, с. 79]. Незважаючи на татарські спустошення кінця XVI – початку XVII ст., місто розвивалося завдяки своєму вигідному розташуванню, надійності замкових фортифікаційних укріплень та військовому таланту власників, які піклувалися про підтримання у належному стані його обороздатності.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – III; II; 210; 644 с.
2. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова / В. Атаманенко // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / О. Журко. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 86-93.
3. Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) / О. І. Баранович // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 58-93.
4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
5. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.
6. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів, 1993. – 164 с.
7. Мальченко О. Е. Фортифікаційні укріплення м. Старокостянтинова в оборонній системі Південно-Східної Волині / О. Е. Мальченко // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура / Редкол. В. І. Осінський, Ю. Г. Блажевич, Г. К. Буяновська та ін. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 77-79.
8. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – 270 с.
9. Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Переговский // Вольские епархиальные ведомости (ВЕВ). – Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61-81.
10. Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Переговский // ВЕВ. – Часть неофициальная. – 1881. – № 6. – С. 165-176.
11. Рибачок І. Населення Костянтинова в першій половині XVII ст. / І. Рибачок // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / О. Журко. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С.136-144.
12. Рибачок І. Інвентар «Подільських» володінь Януша Острозького

1615 року як джерело до вивчення історії міст / І. Рибачок // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Редкол. А. Бойко, В. Брехуненко, Д. Бурім та ін. – Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 36-47.

13. Ричков П. Архітектурно-мистецька спадщина кн. Острозьких / П. Ричков, В. Луц. – К., 2002. – 210 с.